

TÜRK İSLAM ESERLERİ MÜZESİ 73 NUMARADA KAYITLI KUR'AN ÇEVİRİSİNİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Banu GÜZELDEREN¹

Makale Bilgisi	Özet
<p>Anahtar Kelimeler Lehçe bilgisi Karahanlı Türkçesi Dîvânu Lugâti't-Türk TİEM 73 Söz varlığı</p>	<p>Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirilerinden biri olduğu bilinen Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 (TİEM 73) numaralı nüsha, ileri tarihte istinsah edilen bir nüshadır. Metnin Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Yalnızca Karahanlı Türkçesinin değil bütün Türk kültürü ve dil tarihinin en önemli eserlerinden biri olan Dîvânu Lugâti't-Türk, içerdiği lehçe bilgisi kayıtlarıyla da öne çıkmaktadır. Bu çalışmada orijinal nüshasının Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen TİEM 73 metninin söz varlığının 11. yüzyıla ait lehçe bilgisi verilerine göre değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada ilk önce Dîvânu Lugâti't-Türk'teki verilere göre TİEM 73'te lehçe özelliği gösteren söz varlığı ortaya konmuştur. Daha sonra lehçe özelliği gösteren söz varlığının bu lehçelere ait olmayan kullanımları tespit edilerek dikkatlere sunulmuştur. Toplamda 75 sözcük incelemeye konu edilmiştir. Buna göre Oğuz Türkçesi özelliği gösteren söz varlığı, diğer lehçelere göre çok daha yüksek bir orandadır. Bununla birlikte lehçe farklılığı taşıdığı Dîvânu Lugâti't-Türk'te belirtilen ancak TİEM 73'te lehçeye bağlı özelliğin dışında kullanılan sözcüklerde de Oğuz Türkçesi öne çıkmaktadır. Burada Dîvânu Lugâti't-Türk metninde Oğuzlara ait söz varlığının diğer lehçelere oranla çok daha fazla oluşunun da etkisi olduğu düşünülmelidir.</p>

Gönderim Tarihi: 07.04.2023

Kabul Tarihi: 22.06.2023

Yayın Tarihi: 30.06.2023

A STUDY ON THE VOCABULARY OF THE QUR'AN TRANSLATION REGISTERED AT TURKISH AND ISLAMIC ARTS MUSEUM NUMBER 73

Article Info	Abstract
<p>Keywords Dialectology Karakhanid Turkish Dîvânu Lugâti't-Türk TİEM 73 Vocabulary</p>	<p>Turkish and Islamic Arts Museum copy number 73 (TİEM 73) is known to be one of the first translations of the Qur'an into Turkish, is a copy that was copied at a later date. It is thought that the text belongs to the Karakhanid Turkish period. Dîvânu Lugâti't-Türk stands out with its dialect knowledge records and it is one of the most important works of not only Karakhanid Turkish, but also all Turkish culture and language history. In this study, the vocabulary of the text of TİEM 73, whose original copy is thought to belong to Karakhanid Turkish, was evaluated according to the 11th century dialect knowledge data. In this study, first the vocabulary is revealed, showing dialect characteristics in TİEM 73 according to the data in Dîvânu Lugâti't-Türk. Afterwards, the usage of the vocabulary showing dialect characteristics that do not belong to these dialects were determined and presented. 75 words were analyzed in total. According to the analysis, the vocabulary showing Oğuz Turkish features is at a much higher rate than other dialects. However, Oğuz Turkish stands out in terms that are mentioned in Dîvânu Lugâti't-Türk, where it has dialect differences, but are used outside of the dialect-dependent feature in TİEM 73. It should be considered that, compared to the other dialects, the vocabulary of the Oğuzs is much frequent in Dîvânu Lugâti't-Türk.</p>

Received: 07.04.2023

Accepted: 22.06.2023

Published: 30.06.2023

APA'ya göre alıntılama: Güzelderen, B. (2023). Türk İslam eserleri müzesi 73 numarada kayıtlı Kur'an çevirisinin söz varlığı üzerine bir inceleme. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, 5(1), 1-21.

Cited as APA: Güzelderen, B. (2023). A study on the vocabulary of the Qur'an translation registered at Turkish and Islamic arts museum number 73. *International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences (CALESS)*, 5(1), 1-21.

¹ Akdeniz University, Turkey, guzelderen@akdeniz.edu.tr

Extended Abstract

Introduction

Turkish and Islamic Arts Museum copy number 73 (TİEM 73) is one of the first translations of the Qur'an into Turkish. Muhammed b. El-Hâce Devletşah eş-Şirazî was the copyist of this copy and the work was copied in 734 AH / 1333-1334 AD. The fact that we do not have the original copy of the work and that the copy was made at a later date, some phonetic and morphological features in the work have caused researchers to have different ideas about when the translation was made. Dîvânu Lugâti't-Türk is among the most important texts not only of Karakhanid Turkish, but also of Turkish culture and history as a whole. In his work, Mahmud el-Kashgari classified the 11th century Turkish dialects in terms of language relations (monolingual communities, bilingual communities, etc.), phonetics and morphology. He made evaluations in accordance with today's scientific standards with the criteria he used in these classifications (accuracy, finesse, elegance, confusion, complexity, conciseness, monolingualism; the status of the initial /y/ consonant, the status of the *ń* consonant, the status of the initial /t/ etc.) is seen. Mahmud el-Kashgari's work has a very special position in the history of Turkish language as the first of the Turkish dialect knowledge classifications.

Method

In this study, the vocabulary of TİEM 73 will be examined by using the vocabulary classifications of Dîvânu Lugâti't-Türk. We know that its copyist is from Shiraz, but we do not know about the place where it was written. The aim this study is to contribute to the field by showing which dialects the work is in the domain of influence. In the study, the vocabulary given in Dîvânu Lugâti't-Türk with a dialect record was scanned in the text of TİEM 73. By showing the examples in both texts, the vocabulary witnessed in the relevant text has been brought to attention. When the vocabulary is witnessed in more than one place in the relevant texts, it is sufficient to give only one example of the vocabulary.

Findings

According to the knowledge of the 11th century dialect, a total of 59 words with dialect characteristics were identified. 36 of the words are Oğuz; 10 of them are Çiğil; 5 of them are Oğuz and Kıpçak; 3 of them are Argu; 2 of them are Yağma; 1 of them is Yabaku; 1 of them is Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul and Oğuz; and 1 of them is the words that reflect the dialect difference used by Balasagun and the nearby Argu people. 7 words are used by more than one Turkish tribe, 42 words with Oğuz characteristics, 6 words with Kıpçak characteristics; There are 4 words with the Argu feature, 3 words with the Yağma feature, and 2 words with the Yabaku feature. In this case, a total of 74 dialect language materials were identified. The proportions of the vocabulary in the text showing dialect characteristics are as follows: Oğuz 56.8%; Çiğil 13.5%; Kıpçak 8.1%; Argu 5.4%; Yağma 4%; Yabaku 2.7%; Tohsı 1.35%; Tatar 1.35%; Kay 1.35%; Çomul 1.35%; The people of Balasagun are 1.35%.

It has been determined that some words, which reflect the dialect feature by Kashgari, are not used with their forms in these dialects in TİEM 73. Some of these words with dialect characteristics express a difference in terms of meaning and some of them in terms of vocabulary. It has been determined in the study that 16 words, which have a dialect-specific usage in terms of meaning, are witnessed in the text without having a dialect feature. Considering that there is a word used with the same meaning in Yağma and Tohsı, 10 of the words are Oğuz; 2 of them are Yağma; 2 of them are Uygur; 1 of them is Barsgan; 1

of them is Tuhsı; 1 of them is used in Karluk dialects. 45 words were identified reflecting the difference in vocabulary. According to this, 19 of them are Oğuz; 7 of them are Kıpçak; 4 Argu, 4 Yağma, 4 Tuhsı; 3 Kençek; 2 Barsgan, 2 Hotan, 2 Tibet, 2 Yabaku, 2 Türkmen, 2 Suvar, 2 Uygur; 1 of them belongs to Tübüt, 1 of them belongs to Karluk and 1 of them belongs to Halaç dialects. Some of these words, which do not reflect the dialect feature in the text of *TİEM 73*, are expressed with common or different vocabulary in more than one dialect. It is stated that it reflects the dialect feature in the *Dîvânu Lugâti't-Türk* text; however, the proportion of words used in *TİEM 73* with their forms in these dialects is as follows: Oğuz 32.5%; Kıpçak 8.13%; Yağma 6.97%; Tuhsı 5.81%; Uygur 4.65%; Argu 4.65%; Karluk 3.48%; Barsgan 3.48%; Kençek 3.48%; Hotan 2.32%; Tibet 2.32%; Yabaku 2.32%; Türkmen 2.32%; Suvar 2.32%; Halaç 2.32%; Tübüt 1.16%.

It is noticed that some words encountered in the text are witnessed in distinctive forms for more than one dialect. An example of this can be seen in the word *adruk* given with the Oğuz record. *adruk* was detected in only one place in *TİEM 73*. On the other hand, the word *adın*, which is given with the Argu dialect record, was used in 232 places.

Results and Discussion

A total of 75 words were analyzed. According to the analysis, the vocabulary showing Oğuz Turkish features is at a much higher rate than other dialects. On the other hand, Oğuz Turkish stands out in the words mentioned in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which has dialect differences, but used outside of the dialect-dependent feature in *TİEM 73*. As a result, it should be considered that the fact that the vocabulary of the Oğuzes is much higher in the *Dîvânu Lugâti't-Türk* text compared to other dialects has an effect.

Giriş

Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı nüsha (*TİEM 73*) Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirilerinden biridir. Bu nüshanın müstensihi Muhammed b. El-Hâce Devletşah eş-Şirazî'dir ve eser H. 734 / M. 1333-1334'te istinsah edilmiştir. Eserin orijinal nüshasının elimizde olmaması ve istinsah edilen nüshanın ileri tarihli oluşu, eserdeki birtakım ses ve şekil bilgisi özellikleri araştırmacıları çevirinin ne zaman yapıldığı konusunda farklı fikirlere sahip olmasına sebep olmuştur.

TİEM 73'ün mevcut nüshasını bilim dünyasına tanıtan Abdülkadir Erdoğan, eserin Eski Oğuz Türkçesi özelliği taşıdığını söyler (1938: 47-48). Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan, *Orta Asya Kur'an Çevirisi (Anonim Tefsir)* ile bu eserin benzerliğinden yola çıkarak *Orta Asya Kur'an Çevirisi'nin TİEM 73'ün kopyası olduğunu* ileri sürerler (İnan, 1952: 396; Togan, 1960: 133-160). Janos Eckmann, *TİEM 73'ün bir bölümü dışında 12.-13. yüzyıllar Orta Asya İslamî Türk yazınının dilini yansıttığını* ifade eder (Eckmann, 2014a: 246). Yakın tarihlerde eser üzerine yapılan çalışmalarda, eserin ses bilgisi, şekil bilgisi özellikleri ve söz varlığına göre Karahanlı Türkçesi dönemine

veya geç Karahanlı Türkçesi erken Harezmi Türkçesi dönemine ait bir metin olarak kabul edildiği görülmektedir².

Dîvânu Lugâti't-Türk yalnızca Karahanlı Türkçesinin değil bütünüyle Türk kültürü ve tarihinin en önemli metinleri arasındadır. Kâşgarlı Mahmud eserinde, 11. yüzyıldaki Türk lehçelerini dil ilişkileri (tek dilli topluluklar, iki dilli topluluklar vd.), ses bilgisi ve biçim bilgisi bakımından sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmalarda kullandığı ölçütleriyle (doğruluk, incelik, zerafet, karışıklık, çapraşıklık, öz olma, tek dillilik; söz başı /y/ ünsüzünün durumu, n ünsüzünün durumu, söz başı /t/nin durumu vd.) günümüzün bilimsel standartlarına uygun değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Türk lehçe bilgisi sınıflandırmalarının ilki olarak Türk dili tarihinde çok özel bir konumdadır.

Gülsüm Killi, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te madde başı ve metin içinde geçen sözcük sayısına göre Türk boylarının söz varlığını ortaya çıkardığı "Türk Dialektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı *Dîvânu Lugâti't-Türk*" adlı makalesinde, boyların söz varlığına göre sözcük sayısını şöyle belirtir: "Argu 45; Basmlı 1; Bulgar 4; Çigil 51; Çömül 3; Halaç 3; Hotan 3; Karluk 9; Karluklu Türkmen 1; Kay 3; Kençek 22; Kıpçak 53; Oğrak/Igrak 1; Oğuz 265; Türkmen 4; Göçer halk 2; Sogdak 1; Suvar 6; Tatar 3; Tuhsı 9; Tübüt 2; Uygur 12; Yabaku 8; Yagma 22; Yemek 7; Balasagun 2; Barsgan 8; Kâşgar 2; Köçe 1; Sayram 1; Uç 7; Utluk 1" (Killi 2008: 391).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün söz varlığı üzerinde boylara göre bir diğer tasnif denemesinin Killi'den önce 1985'te Robert Dankoff ve James Kelly tarafından yapıldığı görülmektedir. *Compendium of Turkic Dialects*'in üçüncü kısmında "Dialect Index" başlığı altında "Lexicon" adıyla lehçelere göre söz varlığı dikkatlere sunulmuştur (Dankoff ve Kelly, 1985: 279-284). Dankoff ve Kelly'nin tespit ettiği söz varlığı Killi'nin çalışmasından bazı yönleriyle ayrılır. Dankoff ve Kelly, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Türk olan veya olmayan tüm boy ve toplulukların söz varlığının listesini hazırlamıştır. Bununla birlikte çalışma Killi'nin tespit ettiği kadar az sayıda söz varlığını içermektedir. Listeden tespit edildiğine göre lehçelere göre söz varlığı şu şekildedir: Argu 22; Balasagun 1; Barsgan 6; Bulgar 1; Çigil 56; Çin 2; Dinsizler, kafirler 5; Göçebeler 3; Hakaniye 4; Hotan 1; Karluk 5; Kaşgar 2; Kay, Çömül, Basmlı 1; Kençek

²Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: Janos Eckmann (2014a), "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelemleri", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 244-253. Janos Eckmann (2014b), "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi". *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 254-272. Mustafa Argunşah ve Gülden Sağol Yükselkaya, (2013), *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları. Suat Ünlü (2018), Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-altı Transkribeli Kur'an Tercümesi TİEM-73: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerim Transkribeli Metin: 5-6, Selçuklu Belediyesi Yayınları. Mustafa Argunşah (2019), "Harezmi Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8 (2): 654-698. Yaşar Şimşek (2019), "Satırsız Türkçe Kur'an Tercümelemlerinin Birbirine İlişki ve Tasnifi Üzerine", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 24: 47-65. Banu Durgunay (2019), "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 25: 211-235. Galip Güner (2021), *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları.

17; Kıpçak 12; Köçe 1; Oğuz 134; Oğrak 1; Sayram 1; Soğd 1; Suvar 1; Tatar 1; Tuhsu 3; Tübüt 2; Türkmen 2; Uç 7; Utluk 2; Uygur 2; Yabaku 4; Yemek 6.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi adlı çalışmasında Akartürk Karahan söz varlığını anlam özelliklerine göre sınıflandırmıştır (2013: 185-210). Daha sonra söz varlığından seçtiği sözcüklerin köken bilgisi açıklamalarını vermiş, sözcüklerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumunu değerlendirmiştir (Karahan, 2013: 249-608).

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün* söz varlığı tasniflerinden yararlanılarak, müstensihinin Şirazlı olduğunu bildiğimiz ancak yazıldığı yer hakkında bilgi sahibi olamadığımız TİEM 73'ün söz varlığı incelenecektir. Buna göre eserin ağırlıklı olarak hangi lehçelere ait söz varlığının ne kadar tanıklığının bulunduğu gösterilerek alana katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

1. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki lehçe bilgisine göre metnin değerlendirilmesi

Çalışmanın bu bölümünde *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* lehçe kaydıyla verilen söz varlığı TİEM 73 metninde taranmıştır. İlgili taramada tanıklanan söz varlığı, her iki metindeki örnekleriyle dikkatlere sunulmuştur. Metinde birden çok yerde tanıklanan söz varlığının yalnızca birer örneği verilmiştir.

1.1. Argu

boşan-: Argu “boşanmak”; Hakanlı “serbest kalmak”. “uragut boşandı = kadın boşandı’. Bu kelime Argu dilinedir, fasih değıldir” (DLT II: 142). “boşanmış tişiler küdgeyler özleri birle üç namâzsızlık katığ arığınça” (TİEM 73 27v/5=002/228).

çağı: “gürültü”. “Gürültü. Argular ç harfini üstün ile söylerler. Başka Türkler ötre söylerler” (DLT III: 225). “utru keldi sâre anıñ urağutı çağı içinde urdı yüzini aydı kırtğa boldum tügün” (TİEM 73 384v/7=051/029). “tutar siler anı çoğı kesigliler tapa yemek için siler bir bölük kişiler tawarlarındın yazuk birle yalğan tanukluk birle siler bilir siler” (TİEM 73 22v/2=002/188)³.

dağ: “yok, değıl”. “Yok, değıl anlamınadır. Arguca. ‘ol andağ dağ ol’ denir ki, ‘o, öyle değıl’ demektir. Bu sözü Oğuzlar Argulardan almış ‘dağ ol’ sözünü bozmuşlar, ‘tegül’ demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argulara komşudur, dilleri birbiriyle karışmıştır” (DLT III: 153). “ayğay ermes-mu bu yarağığ ayğaylar ermes dağ erür idimiz tapa and” (TİEM 73 97v/9=006/030).

1.2. Çigil

³ TİEM 73'ya yalnızca bir yerde *çağı* olarak tanıklanırken beş yerde *çoğı* sözcüğü kullanılmıştır.

adın: "başka". "Başka anlamında bir edattır. Çiğilce" (DLT I: 76). Her ne kadar bu maddede Çiğilce kaydı bulunsa da *adruk* maddesinde Oğuzlar hariç diğer Türklerde sözcüğün adın biçiminde kullanıldığı ifadesinin de yer aldığı görülmektedir: "Başka demektir. Oğuzca. Başka Türkler bu yerde 'adın' derler" (DLT I: 98). "aydı anlar kim ortak kattılar eger tilese tanrı tapunmağay erdimiz anda adın nersedin biz ap yme atalarımız ap yme harām kılmadımız anda adın nersedin" (TİEM 73 198v/7=016/035).

ajun: "dünya". "Açın, dünya. 'bu ajun=bu dünya'. 'ol ajun: o dünya, ahiret'. Çiğilcedir" (DLT I: 77). "anlar kértgünürler anar kim indürüldi saña yme anar kim indürildi sendin öndün yme keğinki ajunça anlar seziksiz ınarlar" (TİEM 73 2v/4=002/004).

andağ: "öyle". "Öyle anlamındadır. 'andağ aydım=öyle söyledim'. Çiğilce" (DLT I: 118). "ayğil eger bolsa anıñ birle tanrılar neteg kim ayur siler andağ erse tilegeyler erdi 'arş idisiñe yol" (TİEM 73 209r/3=017/042).

boğun: "ahali, halk, avam". "Ahali, halk, avam. Çiğilce" (DLT I: 398; CTD I: 201). "ol kün oğıgay miz tegme boğunnu başçıları birle" (TİEM 73 211v/2=017/071).

ķum: "kum" Çiğil (DLT I: 338; CTD I: 170). "ol kün teprer yer tağlar erür tağlar ķum aķa turur." (TİEM 73 426v/9=073/014).

kün orta: "öğle". "'kün ortu=öğle vakti'. Çiğilce" (DLT I: 124). "küdeziñler namāzlar üze ya'nı kün orta namāzı ķopunlar tanrıķa yarlığ turuğlılar" (TİEM 73 30r/3=002/238).

oñ elig: "sağ el" Çiğil⁴ (DLT I: 41; CTD I: 48-49). (sağ elig, Oğuz (DLT III: 154; CTD II: 512)). "yana kim bérilse bitigi oñ eligindin" (TİEM 73 439r/7=084/007).

özi: "iki dağ arasındaki geniş yol" Çiğil (*üzi* DLT I: 89; CTD I: 57). "indürdi kökdin ya'nı bulıtdın suwnı aķtı öziler anıñ teñinçe birle kötürdi aķın köpüki yoķaru aşığlı" (TİEM 73 184v/9=013/017).

ud: "sığır" Çiğil (DLT I: 45; CTD I: 34). "çın ud örtüglüg boldı biziñ üze biz eger tilese tanrı köni yolķa" (TİEM 73 8v/7=002/070).

yarlığ: "emir, hakanın mektubu, fermanı, buyruğu" Çiğil (DLT III: 42; CTD II: 462). "Tanrıķa yarlığ andın öndün anda kedin" (TİEM 73 294v/1=030/004).

1.3. Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar

kayın: "kayın, dünür". "Türklerin 'hısım ve kayın' anlamına kullandıkları 'ķadıñ' kelimesini bunlar [Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar]

⁴ "Bunu Oğuzlar bilmezler" (DLT I: 338; CTD I: 170).

'kayın' diye söylerler" (DLT I: 32). "belgürtmesünler bezeklerini meger öz cüftlerine yā azu atalarına azu kayın atalarına yā azu oğlanlarına yā ögey oğlanlarına yā erkek kıdaşlarına azu erkek kıdaşları oğlanlarına azu tişi kıdaşları oğlanlarına azu olarnın tişilerine yā azu küñlerine yā azu udğanlarğa hācet idileride öñin erenlerdin azu kençlerke anlar kim belgürtmezler urağutlar uwut yenlerini" (TİEM 73 257v/6=024/036).

1.4. Yağma

bışığ: "pişmiş". "bışik et: pişmiş et. Yağma dilinde 'bışığ' derler" (*pışığ* DLT I: 379; *bışığ* CTD I: 190). "yandurgıl maña ay hāmān bışığ kerpiç üze kılgıl maña köşk bolğay kim men bağğay men müsā Tañrıña" (TİEM 73 284r/5=028/038).

kişi: "kadın, zevce" Yağma (DLT III: 224; CTD II: 544). "insan" (DLT III: 224; CTD II: 544). Kadın anlamında metinde tanıklanır: "eger bir kişi kırksa begindin köñül kıalmak azu yüz ewürmek tarlık yok anlar ekki üze yaraştırmaqları kıalı birle olar ekki ara aştı kılamak" (TİEM 73 73v/4=004/128).

1.5. Oğuz ve Kıpçak

aruk: "arık, zayıf, cılız". " 'aruk er= arık adam, yorgun adam'. Her yorguna da böyle denir" (DLT I: 66). "arık, zayıf, cılız" Oğuz, Kıpçak (arık DLT I: 66; CTD I: 45). "yūsuf ay çın sözlüg tükel ukturgıl biziñke yeti semüz sığırlar içinde yeyürler anı yeti aruk uğlar tağı yeti buğday başları yaşıł kök adınlar kıruğlar" (TİEM 73 177r/7=012/046).

kök: "kök, asıl" Oğuz, Kıpçak (DLT II: 284; CTD II: 408). "körmes mü sen neteg urdı Tañrı bir meşel bir arığ söz ħurmā yığaçı teg anıñ köki bek bekümiş turur anıñ bu tağı üstün hevā içinde" (TİEM 73 190r/7=014/024).

yawlağ: "kötü, düşkün". "kötü, düşkün. Her şeyin kötüsü. Oğuzca ve Kıpçakça" (DLT III: 43). "sewer siler tawarnı yawlağ sewmek" (TİEM 73 443r/3=089/020).

DLT'de Oğuz ve Kıpçakların ortak söz varlıklarından biri olan "kötü, düşkün" anlamıyla ifade edilen *yawlağ* sözcüğü ile ilgili bir açıklama yalnızca Oğuzları ilgilendirecek şekildedir: "Türkler 'edgü yawlağ' derler, 'iyi, kötü' demektir. 'edgü' iyi, 'yawlağ' yavuz, kötü anlamındadır. Bu ikisini birlikte kullanırlar. Tek olarak birisini kullanmazlar. Oğuzlar ise tek, yalnız olarak kullanırlar" (DLT I: 432-433). Bununla birlikte şu dörtlükte ayrı kullanılabilirdiği görülmektedir: "Erdi aşın taturğan / yawlağ yağığ kıatarğan / boynın tutup kıadırğan / bastı ölüm ağtaru" (DLT II: 74).

yen-: "yenmek" Oğuz, Kıpçak (DLT III: 391; CTD II: 614-615). "keldi cādūlar fir'avnğa aydılar bar mu biziñke ter eger bolsa miz biz yenigililer utuğlılar aydı hee siler yaqın tutmuşlardın siler" (TİEM 73 122v/4=007/113).

yut-: "yutmak" Oğuz, Kıpçak (DLT II: 313; CTD II: 422). "yuttı anı balıq ol özüne melâmet kıılır erdi" (TİEM 73 329r/6=037/142).

1.6. Oğuz

adruk⁵: "başka". "Başka demektir. Oğuzca. Başka Türkler bu yerde 'adın' derler" (DLT I: 98). "ay anlar kim kærtgündiler eger qorqsa siler tañrıdın qılğay silerke adruqluğ tökggey silerdin esizlikleriñizni örtgey silerniñ yazuqlarıñızni" (TİEM 73 133v/9=008/029).

aşlıq: "buğday". "Oğuzlar buğdaya 'aşlıq' derler" (DLT I: 114). "bu turur biziñ aħriyānımız yandırıldı biziñke aşlıq keltürgey miz ewimizke küdezgey miz qağaşımızni arturğay miz bir tewe yüki tarığ" (TİEM 73 178v/6=012/065).

ayıt-: "söylemek" Oğuz (DLT I: 216; CTD I: 115). "sormak" (DLT I: 215; CTD I: 115) anlamına gelen *ayıt-* fiilinin Oğuzlarda "söylemek" anlamına gelecek biçimde de kullanıldığı bilgisi DLT metninde bulunmaktadır. TİEM 73'te "sormak" anlamının dışında "söylemek" anlamında da kullanılır: "anlar kim aytarlar söküş ezvāce-hüm cüftleriñe bolmasa anlarıñ tanuqlar meger özleri anlarda biriniñ tanuqluğı tört tanuqlar tañrı tapa and ol çın sözleglilerdin" (TİEM 73 255v/2=024/006).

balçık: "çamur". "çamur. Oğuzca" (CTD I: 349). "çınok yarattı mız ādemîlerni aqa turur çözülmiş titigdin balçıkıdın" (TİEM 73 249r/9=023/012).

bayram: "bayram". "Oğuzca. bunun sevinç ve eğlence günü demek olan 'bağram' kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamlıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde ð harfini ı yapanlar biliyor" (DLT III 176). "aydı 'îsā meryem oğlu ay idimā! yegidteçi miz indürgil biziñ üze bir terti aş kökdin bolsun biziñke bayram öndünkilerimizke kēdinkilerimizke bir belgüsindin" (TİEM 73 94v/4=005/114).

buyur-: "emretmek". " 'ol anar eyle buyurdı=0, ona öyle buyurdu, emretti' Oğuzca" (DLT III: 186). "bütünlükün buyrur sizke yawuznu körksüzni tağı aysa siz Tañrı üze ol kim bilmes sizler" (TİEM 73 19v/6=002/169).

çekürge: "çekirge". "Çekirge. Oğuzca. Lâkin Türkler, daha uçmadan önce, böyle derler" (DLT I: 490). Diğer Türklerde çekirgenin uçmadan önceki hâli. "ıdıtımız anlar üze qanatlıq çekürge tağı yağaq çekürge tağı baqalar tağı baqanlar belgülgler" (TİEM 73 123v/7=007/133).

⁵ *adruk*, TİEM 73'te yalnızca bir yerden görülür. *ayruk* şeklinde kullanımına hiç rastlanmazken, metinde aynı sözcük 232 yerde *adin* şeklinde tanıklanır.

dewül: “değil”. Aslında *tegül* şeklinde Oğuz kaydıyla verilen sözcüğün TİEM 73'te *dewül* olarak kullanıldığı görülmektedir. “Yok, değil anlamınadır. Arguca. ‘ol andağ dağ ol’ denir ki, ‘o, öyle değil’ demektir. Bu sözü Oğuzlar Argulardan almış ‘dağ ol’ sözünü bozmuşlar, ‘tegül’ demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argulara komşudur, dilleri birbiriyle karışmıştır” (DLT III: 153). “dewül sen meger âdemî bizke menzek” (TİEM 73 272r/6=026/154).

et-: “etmek”. “Oğuzca. Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman ‘etti’ sözünü kullanırlar, öbür Türkler ‘kıldı’ derler” (DLT I: 171). “kaçan tatarsa miz kişilerke soyurkamağ ziyânda keğin tegdi anlarğa ançada anlarğa al êtmek yalğanğa tutma biziñ belgülerimiz içinde” (TİEM 73 155r/4=010/021).

kar-: “bir şeyi bir şeyle karıştırmak”. “Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman ‘kattı kardı’ derler. Burada kök olan ‘kattı’dır. ‘kardı’ kelimesi takıntıdır. Oğuzlar, bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman ‘kardı’deyip, asıl olanı bırakırlar” (DLT I: 432). “anlar kim kærtgündiler örtmediler ya’nî katmadılar karmadılar kærtgünmeklerini küç birle anlar olarğa qorqınçsızlık anlar köni yolğa könügliler ol” (TİEM 73 102v/9=006/082).

karınçqa: “karınca”. “Karınca. Oğuzca. ‘karınça’ dahi denir” (DLT I: 501). “kaçan kim keldiler erse karınçqalar qolına aydı bir karınçqa ay karınçqalar kirinler ornunuzlarğa” (TİEM 73 275v/5=027/018). Karınca Çiğil lehçesinde *çümeli* veya *çumalı* olarak ifade edilir (DLT I: 448).

kat: “yanında indinde”. “Yanında indinde anlamınadır. Oğuzca” (DLT I: 320). “ol ol idi kim törütti siler için ne kim yer içindeki yumğını yana uğradı kökke tapa ötrü tüzdi anlarını yêti kat kökler” (TİEM 73 4v/9=002/029).

qaytar-: “çevirmek”. “‘ol atıg qaytardı=o, atı çevirdi’ [...] Oğuzca” (DLT III: 193). “ayurlar kim kim qaytarur bizni têt” (TİEM 73 209v/7=017/051).

keleçü: “söz” Oğuz (DLT I: 445; CTD I: 223). “nek keldi mü saña söz ibrahîmniñ ağırlıg qonuklarınuñ keleçüsi” (TİEM 73 384v/3=051/024).

keltür-: “getirtmek” Oğuz (DLT II: 195; CTD II: 364). *keldür-* Oğuzların dışındaki Türklerce kullanılan biçimidir (DLT II: 195; CTD II: 364). “ay oğulqınam ol eger bolsa ta’atı bir ewün endâzesiçe ispendândın bolsa bir beğük taş içinde azu kökler içinde azu yerler içinde keltürür anı tañrı” (TİEM 73 300r/8=031/016).

kemi~kême: “gemi” Oğuz, Kıpçak (DLT III: 235; CTD II: 548-549). *kemi~kimi*, Oğuzların dışındaki Türklerce kullanılan biçimidir (*kimi* DLT III: 235; CTD II: 548-549). “bütünlükün köklerni yerlerni yaratmağ içinde tün kündüz barmağı kelmeki içinde kemi ol kim yöriyür teniz içinde” (TİEM 73 19r/5=002/164). “yalğanğa tuttılar anı

ķutġardımız anı anlarını anıñ birle keme içinde suwķa baturdımız anlarını kim yalġanķa tuttılar biziñ belġülerimizni" (TİEM 73 118v/6=007/064).

ķoç: "koç" Oġuz (DLT I: 321; CTD I: 161). *ķoçnar*, Oġuzların dışındaki Türklerce kullanılan biçimidir (DLT I: 321; CTD I: 161). "fedā bērdimiz anar bir uluġ ķoçnı" (TİEM 73 328r/7=037/107).

ķonřı: "komşu" Oġuz (DLT I: 435; CTD I: 219). *ķořnı* Oġuzların dışındaki Türklerce kullanılan biçimidir (DLT I: 435; CTD I: 219). "ançada bezedi anlarķa yek işlerini taķı aydı utuġlı yok silerke bu kün kişilerdin men ķonřı men silerke ķutġarġan men silerke" (TİEM 73 135v/9=008/048).

ķowa: "kova" Oġuz (DLT III: 237; CTD II: 549). (aftabe <Far. aftābe, Oġuzlar tarafından kullanılır (*aftabı* DLT I: 432; CTD I: 217); *ķumġan*, yaygın olarak kullanılır (DLT I: 440; CTD I: 221). "ıdtilar suw tileglilerini kemişti ķuduġķa ķowanı" (TİEM 73 174v/4=012/019).

la: "işin tahakkukunu ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir harftir" Oġuz. "'ol bardı la', 'o gitti' (onun gitmesi tahakkuk etti) "; "'ol keldi la', 'o, geldi (onun gelmesi tahakkuk etti)" (DLT III: 213; CTD II: 538). "keldi anlarķa yalavaçları belġüler birle yandurdular eliglerini aġızlarına aydılar biz tandımız anar kim ıdıldıñız la anıñ birle biz sezik içinde miz anıñdın kim oķır siler bizni anıñ tapa sezikke kemşigli" (TİEM 73 188v/1=014/009).

mıñar: "pınar, su gözü" Oġuz (DLT III: 363; CTD II: 603). "çın saķnuķlar buştanlar içinde aķar mıñarlar içinde" (TİEM 73 194r/4=015/045).

öñ: "ön" Oġuz (DLT I: 115; CTD I: 32). *öñdün*, Oġuzların dışındaki Türklerce kullanılan biçimidir (DLT I: 115; CTD I: 70). "ķutġardımız anı anlarını kim anıñ birle yarlıķamak birle bizdin kestimiz anlarını öñin soñın yalġanķa tuttılar biziñ belġülerimizni azmadılar ķertgüniglıler" (TİEM 73 119v/1=007/072).

ötünç: "ödünç" Oġuz (DLT I: 131; CTD I: 78). "kim ol kim ötünç berse Tanrıķa körklüġ ötünç bērmek ķat ķat bērür anar ķat ķat artuķluk üküş" (TİEM 73 30v/4=002/245).

Ötünç sözcüġü, TİEM 73'te 30v/4'te iki kez, 81v/5'te iki kez, 412v/92da iki kez ve 427v/1'de iki kez olmak üzere toplamda sekiz kez kullanılmıştır. Bunun yanında yalnızca iki varakta *ötün* sözcüġünün toplamda beş kez kullanıldıġı görölmektedir: 398r/1'de iki kez ve 398v/7'de üç kez *ötün* ile ifade edilmiştir.

öyük: “tepe gibi yüksek olan şeyler” Oğuz (üyük DLT I: 268; CTD I: 55). “ançada aydı idin feriştelere men yaratıglı men bir ādemini kuruğ balçıkđın kara öyük balçıkđın yıllar keçmiş” (TİEM 73 193v/1=015/028).

sağ: “sağ el” Oğuz (DLT III: 154; CTD II: 512). *oη elig*, Çiğil (DLT I: 41; CTD I: 48-49). “aydılar siler kelür erdinizler bizke sağđın” (TİEM 73 326r/3=037/028)⁶.

satğa-: “çatışmak, çatılmak” Oğuz (DLT III: 288; CTD II: 570). “kim satğasa tanrı yığıglarını küç kıldı öziñe” (TİEM 73 413r/7=065/001).

sor-: “sormak, aramak” Oğuz (DLT III: 181; CTD II: 524). “emmek” lehçe ayrımı olmaksızın sözcüğe verilen anlamdır (DLT III: 181; CTD II: 524). “nedin sorarlar” (TİEM 73 433r/7=078/001).

sökel: “hasta” Oğuz (DLT I: 394; CTD I: 199). “yoğ karağular üze tarlığ ap yme ahsağ üze tarlığ ap yme sökel üze tarlığ” (TİEM 73 261r/8=024/061).

tağ-: “takmak” Oğuz (DLT II: 16 ; CTD I: 272). “ap yme tüy tağmış kişi az turur ol pend tutar siler” (TİEM 73 421v/4=069/042).

tek tur-: “sus!”. “ ‘tek tur=te dur, sus’. Oğuzca” (DLT I: 334). “ançada ewürdimiz saña bir gürüh perîlerdin eşitürler kūr ānnı kaçan keldiler erse anar aydılar tek turunlar kaçan öteldi tükendi erse ewrülđi bođunıña kōrkutuğlılar” (TİEM 73 371v/7=046/029).

toğı-: “vurmak, dövmek” Oğuz (DLT III: 268; CTD II: 562). *ur- toğı-*, Oğuzlardan başka Türklerce kullanıldığı biçimdir (DLT III: 268; CTD II: 562). “köndürür tanrı yaruğluğıña kimni tilerse toğır tanrı menzeklerini kişilerke” (TİEM 73 258v/5=024/035).

tölek: “dölek, oturaklı, gönlü sakin kişi” Oğuz (DLT I: 387; CTD I: 195). “yād kılgıl kıllarımıznı ibrahîmni işhâknı ya kûbnı küç tölek idileri kōrüş idileri” (TİEM 73 333r/5=038/045).

tön-: “dönmek” Oğuz (DLT III: 184; CTD II: 526). “ètildi bezeldi anlarğa kim tandılar yakınrağ tiriglik efsūs tōnerler anlarını kim kērtgündiler anlarını kōrkdılar olarda üstün ol kıyamēt kün” (TİEM 73 25r/6=002/212).

uç: “bir nesnenin tükenmesi” Oğuz (DLT I: 44; CTD I: 34). “bir şeyin ucu, sonu” bütün Türklerce *uç* sözcüğünün anlamıdır (DLT I: 44; CTD I: 34). “kōrgey sēn anlarını ‘arza kılnurlar anıñ üze başları kuğı kemşip uçuzluğđın baqarlar kōz uçđın yaşru” (TİEM 73 357r/8=042/045).

⁶ TİEM 73’te yedi yerde sağ, yirmi dört yerdeyse *oη* biçiminde kaydedilmiştir.

us: "hayır ve şerri ayırt ediş". "Hayır ile şerri ayırdediş. Bu kelime Oğuzcadır" (DLT I: 36). "eger bolsa ol kim anıñ üze haq bar yünül usluğ yā taqı za'ıf yā yarağı yétmez kim aytu bérse ol aytu bérşün erkligi tüzlük birle" (TİEM 73 36v/4=002/282).

yun-: "abdest almak" Oğuz (DLT III: 66; CTD II: 472); "yıkanmak" (DLT III: 66; CTD II: 472). Bir başka yerde Oğuz, Kıpçaklarda "yıkanmak" fiilinin *cun-* (DLT II: 314; CTD II: 422) biçiminde olduğu bilgisi de verilmektedir. *yun-* fiilinin "abdest almak" anlamıyla metinde tanıklandığı görülmektedir: "ay anlar kim kertgündiler yawumanlar namāzka siler esrük erken bilginçeke tegi siler negü aytur siler ap yunğuda erken meger yolda keçigililer başlıgın yunğınça siler eger bolsa siler biliglig" (TİEM 73 63v/8=004/043).

1.7. Yabaku

neçük: "niçin" Yabakuca (DLT I: 392; CTD I: 197). *nelük*, Yabakuların dışındaki Türklerce sözcüğün kullanıldığı biçimdir (DLT I: 392; CTD I: 197)⁷. "yā taqı tileyür mü siler kim qolmaq tiler yalavaçlarınızlardın neçük kim qoldı mūsā yalavaç munda burun" (TİEM 73 13r/5=002/108).

1.8. Bölgesel Diyalektler

uluş: "şehir" Balasagun ve onun yakınındaki Argu şehirleri halkınca (DLT I: 62; CTD I: 43). "köy" Çiğil (DLT I: 62; CTD I: 43). "mundağoq ıdmadımız sende öndün bir uluş içinde qorqutuğlı meger kim aydı anıñ uluğları biz buldumuz atalarımıznı bu yol üze biz anların izleri üze uduğlı miz" (TİEM 73 359v/5=043/023).

1.9. *Dîvânu Lugâti't-Türk* metninde lehçe özelliği gösterdiği kaydedilen söz varlığının ilgili lehçedekinden farklı kullanımları

Çalışmanın bu bölümünde lehçe özelliği gösterdiği ifade edilen söz varlığının bu lehçelere özel kullanımlarının tanıklanmadığı örnekler dikkatlere sunulmuştur. Bununla kastedilen kimi yerde biçimsel kimi yerde anlamsal bir farklılıktır. Aşağıda dikkatlere sunulan örneklerde verilen TİEM 73'teki tanıklar, yaygın olarak kullanılan biçim ve anlamı ifade eder. Dolayısıyla söz varlığı bakımından, ilgili lehçelerin özelliklerini taşımamaktadır. Bu bölümde madde başı TİEM 73 metnindeki örnekleri ifade etmektedir.

ana: "anne" Tübüt ve Kençek dışındaki Türkler (DLT I: 32, 93; CTD I: 59); *uma* "anne" Tübüt (DLT I: 92; CTD I: 59); *hana*, Kençek (DLT I: 32; CTD I: 59). "ziyān kılnmas ana

⁷ Metinde *nelük* sözcüğü de kullanılır: "ayğıl keldi ök silerke yalavaçlar mında burun belgüler birle yme anı kim aydıñızlar nelük öldürdünjüzler anlarını eger erse ailer çın sözlügler" (TİEM 73 56r/2=003/183).

oğlanı birle tağı yme tuğrulmas anar oğlanı birle mīrās alıǵlı üze anıñ menizlig“ (TİEM 73 29r/2=002/233).

anda: “ondan”. “‘ondan sonra’ anlamına bir kelime. Oğuzca. ‘andan aydım=ondan sonra söyledim’. Diğer Türkler bu kelimeyi ‘anda’ diye söylerler, ‘orada’ anlamındadır. ‘men anda erdim=ben oradaydım’” (DLT I: 109). TİEM 73’te yalnızca Oğuzlarda görülmeyen anda biçimi kullanılır: “yana tevbe berür tañrı anda keğin kimnün üze kim tilese” (TİEM 73 141r/9=009/027).

arıǵ: “temiz” (DLT I: 63; CTD I: 44). “çadır örtüsü” Barsgan (DLT I: 63; CTD I: 44). Barsgan’da “temiz” anlamının yanında “çadır örtüsü” anlamında da kullanılan sözcük TİEM 73’te Barsgan’daki anlamıyla kullanılmaz: “aydılar arıǵ sen bilmek yoǵ biziñke meger ol kim ögretse sen” (TİEM 73 5r/5=002/032).

aruǵ: “arık, zayıf, cılız”. “‘aruǵ er= arık adam, yorgun adam’. Her yorguna da böyle denir” (DLT I: 66). “arık: arık, zayıf, cılız. Oğuz ve Kıpçak dilinde” (DLT I: 66). “yūsuf ay çın sözlüǵ tükel uǵturǵıl biziñke yeti semüz sıǵırlar içinde yeyürler anı yeti aruǵ uğlar tağı yeti buǵday başları yaşıl kök adınlar ǵuruǵlar” (TİEM 73 177r/7=012/046).

ata: “baba”. DLT’de Oğuzların “baba” karşılıǵında *dede* sözcüǵünü kullandıǵı bilgisi bulunur (DLT III: 220). Hotanlılar ve Kençekliler Türklerin *ata* sözcüǵüne karşılık *hata* sözcüǵünü kullanırlar (DLT I: 32). Tibetlilerse *aba* sözcüǵünü kullanırlar (DLT I: 86). Metinde Hotanlılar, Kençekliler, Oğuzlar ve Tibetlilerin dışındaki bütün Türklerde olduǵu gibi *ata* sözcüǵü kullanılmıştır: “ançada aldımız tañrı ǵulı oǵlanıñ bütünlikini tapunmaǵay siler meger tañrıǵa yme ataǵa anaǵa edǵülük ǵılmaq yaǵuǵluǵ idilerine atasız anasızlarǵa çıǵaylarǵa” (TİEM 73 10r/2-3=002/083).

bışıǵ: “bışik: pişmiş” Yaǵma (*pışıǵ* DLT I: 379; *bışik* CTD I: 190); Yaǵmaların haricinde kalan diğer Türklerce bışıǵ (*pışıǵ* DLT I: 372; *bışik* CTD I: 187) kullanımı kaydedilmiştir. TİEM 73 metninde de böyledir: “yandurǵıl maña ay hāmān bışıǵ kerpiç üze ǵılǵıl maña köşk bolaǵy kim men baǵǵay men mūsā tañrısiña” (TİEM 73 284r/5=028/038).

buǵday: “budǵay: buǵday” Barsgan (DLT III: 240; CTD I: 551). Barsgan dışında Türklerin *buǵday* dediǵi bilgisi kayıtlıdır (DLT III: 240; CTD I: 551). “ançada aydıñızlar ay mūsā seriyümez miz bir yegü üze oǵıl biziñ için idinđä çıkarsun bizke andın kim ündürür yer zargunzdın ǵıyārdın buǵdayındın yasmuǵındın soǵanındın” (TİEM 73 7v/7=002/061).

çap-: “boynunu vurmak” Uygur (DLT II: 3; CTD I: 265). TİEM 73’te Uygur özelliǵi gösteren bir kullanım bulunmaz. “yüzmek”, “vurmak”, “sıvamak” Türk (DLT II: 3; CTD I: 265) anlamlarına gelecek şekilde kullanılır: “ol ol idi yarattı tünni künni tağı aynı ǵamuǵ tezginmek içinde çaparlar” (TİEM 73 237v/2=021/033).

çerig: "her şeyin karşısı; her şeyin vakti, sırası" Oğuz (çerik DLT I: 388; CTD I: 195). *TİEM* 73'te Oğuz özelliği gösteren bir kullanım bulunmaz. "savaş safı, savaşta sıra, dizi" (çerik DLT I: 388; CTD I: 195) anlamındadır: "bir çerig anda sınıkmış gürühdün" (*TİEM* 73 331r/1=038 /011).

çığan: "fakir" Argu (DLT I: 31; CTD I: 26). çığay, Argular dışındaki Türklerce kullanılır (DLT I: 31; CTD I: 26). *TİEM* 73'te şöyle tanımlanır: "eger bolsa muşuz azu çığay tañrı yaraşırak ol ekki birle udu barmañlar köñül tilekiñe kışmañızlar" (*TİEM* 73 74v/1=004/135).

çık-: *çık-*, Türklerin çoğu (DLT II: 17-18; CTD I: 273), *taşıq-* "çıkmaq" Yagma, Tuhsı, Yabaku, Kıpçak ve Türkmenlerin birtakımları (DLT II: 116; CTD. 326). "tañrı ol idi kim yarattı köklerni tağı yerni tağı indürdi kökdin suwnı çıkardı anıñ birle yemişlerdin rüzî silerke" (*TİEM* 73 190r/77=014/032).

eçkü: *keçi* "keçi" Oğuz (DLT III: 219; CTD II: 541). *eçkü*, Oğuzlar dışında kalan Türklerce kullanıldığı biçimdir (DLT I: 128; CTD I: 77). "eçküdin ekki aygıl ekki erkekni mü harām kılındı azu ekki tişini mi azu ol kim kapsadı anıñ üze ekki tişiniñ oğulçuqları ukturunlar maña biligler eger erse siler çın sözlügliler" (*TİEM* 73 109v/3=006/143).

emet~evet: *ewet* "evet" Tuhsı, Yağma, Kıpçak ve Oğuz (CTD I: 37). (emet, evet, yemet, Tuhsı, Yağma, Kıpçak ve Oğuz dışındaki Türkler (CTD I: 37)). *TİEM* 73'te evet ve emet biçimlerinin örnekleri bulunur: "aygıl evet siler ğorlar siler" (*TİEM* 73 325v/6=037/018). "aydılar emet yoğ kim vācib boldı kın yarlığı tañğılılar üze" (*TİEM* 73 341r/5=039/071). *TİEM* 73'te *ewet* iki yerde (268v/9=026/042; 325v/6=037/018), *emetse* altı yerde geçer (341r/5=039/071; 372r/6=046/33, 34; 398r/8=057/014; 417r/2=067/009; 429r/7=075/004).

etmek: *epmek* "ekmek" Yağma, Tuhsı ile Oğuz ve Kıpçaklardan bir kısmı (DLT I: 101; CTD I: 63). *etmek*, Yağma, Tuhsı ile Oğuz ve Kıpçaklardan bir kısmı dışındaki Türkler tarafından sözcüğün kullanıldığı biçimdir (DLT I: 102; CTD I: 64). "aydı tağı birisi men körer men meni kötrür men başım üze etmekni" (*TİEM* 73 176r/7=012/036).

ķanda~ķayda: *ķanda* "nerede" Oğuz, Kıpçak (=Halaç) (DLT III: 218; CTD II: 520-521). Buna karşılık diğer Türkler, *ķanda* (DLT I: 418; CTD I: 211) ve *ķayda* (<ķayuda) (DLT III: 173; CTD II: 520-521) biçiminde kullanır: "ol kün terer miz anlarını yumķını yana ayur miz anlarķa kim ortak ķat[t]ılar ķanda ol ortaklarıñız anlar kim yağın sözler erdiñizler" (*TİEM* 73 97r/6=006/022). "ķayda tilese siler yağın kelmeñler bu yığaķķa bolğay siler küç kılığlılardın" (*TİEM* 73 5v/3=002/035).

kat- karıl-: “‘bir neş birge karıldı = bir şey bir şeye karıştı’. Oğuzca. Öbür Türkler ‘katıldı karıldı’ diye iki kelimeyi bir arada söylerler” (DLT II: 134). “uddın koydın harâm kıldımız anlar üze ol êkkinin iç yağlarını meger ol kim kötürdi uçaları azu yağlığ bağarsuğ azu ne kim katıldı karıldı süñük birle” (TİEM 73 110r/6=006/146).

keçiğ: “keçi”. DLT’de Oğuzlardaki biçimi *keçi* olarak kayıtlıyken (DLT III: 219) sözcüğün geri kalan Türklerce *eçkü* olarak kullanıldığı ifade edilir (DLT I: 128). TİEM 73’te bir yerde *eçkü* bir yerde *keçiğ* tanıklanır: “bezendi kişilerke ârzularının sewügi tişilerdin tağı oğullardın tağı cem’ kılınmış köp mällardın altundın tağı kümüşdin tağı nişanlığ kılınmış atlardın tağı tewe ve sığır ve koy ve keçiğdin tağı êkindin” (TİEM 73 39r/7=003/014).

keldür-: “getirtmek”. “Bu kelime Oğuz dilinde ت ile, öbür Türklerde د iledir. Oğuzlarınadeti böyledir; öbür Türklere aykırı olarak د, ت ve ت harfini de د yaparlar” (DLT II: 195). “köz tut ol kün keldürür kök tütün belgölüg” (TİEM 73 363v/8=044/010). “ay oğulkınam ol eger bolsa tã’atı bir ewün endâzesiçe ispendândın bolsa bir bedük taş içinde azu kökler içinde azu yerler içinde keltürür anı Tanrı” (TİEM 73 300r/8=031/016).

kemi: *kemi-kimi*, Oğuzların dışındaki Türklerce sözcüğün kullanıldığı biçimdir (kimi DLT III: 235; CTD II: 548-549); *kemi* "gemi" Oğuz, Kıpçak (DLT III: 235; CTD II: 548-549). “kaçan bolsa siler kemi içinde sürse olarnı bir esin birle hoş sewnürler anı birle kelse anar sığansız sığan katığ yel tağı kelse anlarkâ suw komı tégme orundın” (TİEM 73 155r/6=010/022).

kend: “köy” Oğuzlar ve Oğuzlara uyanlar tarafından sözcüğün anlamıyken (DLT I: 344; CTD I: 173), Türklerin büyük kısmına göre “şehir” anlamındadır (DLT I: 343; CTD I: 173). TİEM 73’te “şehir” anlamında tanıklanır: “tağı aydı ol kim satgın aldı mışır kendinde öz urağutına ağır yahşı tutğıl anı özini bolğay kim asığ kılğay biziñke azu tutğay miz anı oğul” (TİEM 73 174v/7=012/021).

ker-: Karluk "havlamak" (DLT II: 8; CTD II: 267) diğer Türklerdeyse "germek, kapatmak" (DLT II: 8; CTD II: 267) anlamındadır. TİEM 73’te Karluk Türklerinin kullandığı anlama gelmez, “germek, genişletmek” anlamlarına gelecek şekilde tanıklanır: “ol ol idi tarttı çözdü kerdi yerni tağı kıldı anın içinde êkki koş tağlar arıklar” (TİEM 73 183r/7=013/003).

kız: “kız”. “Halaçlardan bir bölük [...] Türklerin ‘kızım’ dediği yerde ‘hızım’ derler” (DLT III: 218). “kaçan tirigle kömülmiş kız ‘ayallar sorulsa” (TİEM 73 436v/5=081/008).

koy: “koyun”. “koyun. Arguca. ن harfi د’den çevrilmiştir” (DLT III: 140). “bezendi kişilerke ârzularının sewügi tişilerdin tağı oğullardın tağı cem’ kılınmış köp mällardın

altundın taķı kümüşdin taķı nişanlığ kılınmış atlardın taķı tewe ve sığır ve koy ve keçigdin taķı ekindin" (TİEM 73 39r/7=003/014).

könçük: "yaka, urba yakası". "yaka, urba yakası. Oğuzlar ç harfini üstün söyleyerek 'könçek ' derler" (yazım düzeltildi, *künçek* DLT I: 480). "kigürgil elğinni könçükün içinde çıkğay ürün yawuzsuz toğuz belgüler içinde fir'avnka anıy bođunuña" (TİEM 73 275r/6=027/012).

körün-: *közün-* "görünmek" Argu (DLT II: 157; CTD II: 345). *körün-*, Argular dışındaki Türkler tarafından kullanılır (DLT II: 157; CTD II: 345). "eger belgürse körünse anlar êkki üze yazuğ yaraşı boldılar ayru adın êkki êkkeğü adağın tururlar olar êkki ornında miz" (TİEM 73 93v/2=005/107).

ķurt: *ķurt* "börü" Oğuz (DLT I: 342; CTD I: 172). *böri*, Oğuzların dışında kalan Türkler (DLT III: 220; CTD II: 542). "solucan soyundan olan hayvanlar" Oğuzların dışında kalan Türklerce *ķurt* sözcüğünün anlamıdır (DLT I: 342; CTD I: 172). "ķaçan hūkm ķıldımız erse anıy üze ölümni yolçılamadı anlarķa anıy ölmeki üze meger yer ķurtı yer süleymān tayaķını" (TİEM 73 313r/4=034/014).

ķuruğ: *ķuruğ* "kuru" Oğuzlar dışında kalan Türkler (DLT I: 375; CTD I: 188). *ķur* "kuru" Oğuz (DLT III: 122; CTD II: 496). "bilir anı ap yme bir ewin yernin ķaranķuları içinde ap yme öş ap yme ķuruğ meger bitig içinde belgölüg" (TİEM 73 100v/4=006/059).

kūd-: "gütmek" Oğuz (DLT III: 441; CTD II: 634). "gözlemek" (DLT III: 441; CTD II: 634). Metinde "gözlemek" anlamıyla kullanılır: "anlar kim kūderler kūdmezler silerke" (TİEM 73 75r/4=004/141).

ķüy-: *ķün-* "yanmak" Argu (kōn- DLT II: 30; kōn- CTD II: 279). *ķüy-*, Argular dışında kalan Türkler (*kōy-* DLT III: 246; *kōy-* CTD II: 533). "tütüendi kūydi baş ürünlükün" (TİEM 73 223r/4=019/004).

men: "ben". "kelimenin başında bulunan ρ harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar ρ'ye çevirirler. Türkler 'men bardum', Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar 'ben bardum' derler" (DLT I: 31). TİEM 73'te yalnızca *men* biçiminde tanıklanır: "bütünlükün benim idim anlarıñ alların bilgen turu" (TİEM 73 177v/3=012/050).

ottuz: "üç, üç kez" Yagma (DLT I: 142; CTD I: 83). "otuz" (DLT I: 142; CTD I: 83). Yagmalardaki gibi bir kullanıma metinde rastlanmaz: "yme ķođtı anı emgek birle anıy kötürmeki adırmaķı ottuz ay" (TİEM 73 370r/4=046/015).

satğaş-: "rast gelmek, kavuşmak". Oğuzlarda "ödeşmek, takas yapmak, sayışmak" anlamıyla kayıtlıdır (DLT II: 214). *TİEM* 73'te sözcük, "karşılaşmak" anlamıyla tanıklanır: "erdi sizke nişān êkki ögür içinde kim satğaştılar" (*TİEM* 73 39r/3=003/013).

soķ-: "(yılan) sokmak" Oğuz (DLT II: 18; CTD I: 273). "(eve vb.) sokmak" (DLT II: 18; CTD I: 273). Oğuzlardaki kullanımın örneği metinde bulunmamaktadır: "içine soķtı anlardın kōrkınç aydılar kōrkmağıl sewünç bērdiler anar oğul birle bir bilgen" (*TİEM* 73 384v/6=051/028).

taķı: "dahi, daha". "Türkler, 'dahi' manasına 'taķı', Oğuzlar 'daķı' derler" (DLT II: 195). "ermes öfkenmes anlar üze taķı yana yoldın azmış" (*TİEM* 73 2r/3=001/007).

tamur: *tamar* "damar" Oğuz (DLT I: 362; CTD I: 182). *tamur*, Oğuzlar dışındaki Türklerce "damar" demektir (DLT I: 362; CTD I: 182). "yarattımız oķ kişini yme bilür miz vesvese kılur anar etözi biz yawuķrak miz anıñ tapa ömgen tamurda" (*TİEM* 73 382v/2=050/016).

tarıģ: "darı" Oğuz (DLT I: 373; CTD I: 187). "buğday" diğēr Türkler. (DLT I: 373; CTD I: 187). "aydılar bu yılķılar ol tarıģ yıģılmış yemes anı meger ol kim tiler miz ayıķları birle yılķılar ħarām kılındı uçaları" (*TİEM* 73 108v/9=006/138).

tat: "Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse [...] Tohsı ve Yağma dilinde Uygur gavurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. 'Tat Tawğaç' derler ki 'Çinli ve Uygur' demektir" (DLT II: 280). "Uygur gavurlarının adı" Yağma, Tuhsı (DLT II: 280; CTD I: 407). "Farsça konuşan kimse" (DLT II: 280; CTD I: 407). *TİEM* 73'te "yabancı" anlamıyla kullanılır: "aydı bir gürūh tat kişiler" (*TİEM* 73 384v/5=051/025).

tawar: "canlı, cansız mal" Oğuzlar dışındaki Türkler (DLT I: 362; CTD I: 207), *tavar* Oğuzlar ile Oğuzlara uyanlar (DLT I: 362; CTD I: 207). Telaffuz farkını yansıtan bu fark yazıma göre Oğuzların dışında kalan Türklerde olduğu gibidir: "ay ādem oğlanları indürdimiz siler üze keğim örter uwutıñızlarını yuñ tawar saķnuķluk kēđimi ol yēgrek turur" (*TİEM* 73 114v/2=007/026).

telwe: "deli" Oğuzlar dışındaki Türkler (DLT I: 426; CTD I: 214), *tēlü* "ahmak" Oğuz (DLT III: 232; CTD II: 548). "aydılar ay ol kim indürüldi anıñ üze bir yād kılgu sen telwe sen" (*TİEM* 73 192v/5=015/006).

törüt-: "yaratmak" Türkler (DLT II: 303; CTD II: 417). "bir şeyi takdir veya ıslah edilmek" Oğuz (DLT II: 303; CTD II: 417). Metinde "yaratmak" anlamına gelecek şekilde tanıklanır: "azu kim aşnu törütür yaratmışını yana yandurur anı kim rüzī bēür silerke kökdin taķı yerdin" (*TİEM* 73 278v/9=027/064).

ün-: "(ot) bitmek" Türkler (ön- DLT I: 169; CTD I: 94). "(eve) gitmek" Uygur (ön- DLT I: 169; CTD I: 94). Metinde Uygurların kullandığı anlamda tanıklanmaz, bütün Türklerin kullandığı "(ot) bitmek" anlamındadır: "çıkarımız anı birle kamağ nersenin ünengin" (TİEM 73 104v/7=006/099).

ürün: "beyaz". "ak olan nesne. Oğuzlar 'ak' derler" (DLT I 134). "kölige kıldımız anlar üze ürün bulıtnı indürdimiz anlar üze yandağ şekerni buldurçını" (TİEM 73 127r/6=007/160).

yarmağ: "para" Uygurlar dışındaki Türkler (DLT II: 44; CTD II: 463); *yartmağ* Uygur (DLT III: 432; CTD II: 631). "eger bilse siler yarmağ olar êkki ara ıdımlar bir adrığlı seğıli kişilerin bir adrığlı seğıli kişilerin" (TİEM 73 62v/9=004/035).

yas: "ölüm, helak" Oğuz (DLT III: 159; CTD II: 514). "zarar, ziyan" Türkler (DLT III: 159; CTD II: 514). "aydılar yas yok biz idimizke yandağlar miz" (TİEM 73 269r/7=026/050).

yaz-: "yanlış yapmak". "Çözdü. 'ol tügen yazdı=o, düğüm çözdü'; 'ol bitik yazdı=o, kitap yazdı'. Oğuzca. 'ol sözünde yazdı=o, sözünde yanıldı'; 'ol anı uruyazdı=o, onu döveyazdı'; 'ol keyikni yazdı=o, ava atışta yanıldı" (DLT III: 59). "tağı yazdıınız mundın sonra kim körgüzdi sizke anı kim sewer siz" (TİEM 73 52v/1=003/152).

2. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

TİEM 73'teki söz varlığının, 11. Yüzyılın lehçe bilgisini gözler önüne seren Kâşgarlı Mahmud'un eserinden yola çıkılarak değerlendirilmeye çalışıldığı bu çalışmada lehçe özelliği taşıyan toplam 59 sözcük tespit edilmiştir. Bunlardan 36'sı Oğuz; 10'u Çiğil; 5'i Oğuz ve Kıpçak; 3'ü Argu; 2'si Yağma; 1'i Yabaku; 1'i Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuz; 1'i Balasagun ve yakınındaki Argu halkı tarafından kullanılan lehçe farklılığını yansıtan sözcüklerdir. 7 sözcüğün birden fazla Türk boyu tarafından kullanıldığı dikkate alındığında Oğuz özelliği taşıyan 42 sözcük, Kıpçak özelliği taşıyan 6 sözcük; Argu özelliği taşıyan 4 sözcük, Yağma özelliği taşıyan 3 ve Yabaku özelliği taşıyan 2 sözcükten söz edilebilir. Bu durumda toplam 74 dil malzemesi tespit edilmiştir. Metindeki lehçe özelliği gösteren söz varlığının oranları şöyledir: Oğuz %56,8; Çiğil %13,5; Kıpçak %8,1; Argu %5,4; Yağma %4; Yabaku %2,7; Tohsı %1,35; Tatar %1,35; Kay %1,35; Çomul %1,35; Balasagun halkı %1,35.

Kâşgarlı tarafından lehçe özelliği yansıttığı ifade edilen kimi sözcüklerin, TİEM 73'te bu lehçelerdeki biçimleriyle kullanılmadığı tespit edilmiştir. Lehçe özelliği gösteren bu sözcüklerin bir kısmı anlam ve bir kısmı söz varlığı bakımından bir farklılığı ifade etmektedir. Çalışmada anlam bakımından bir lehçeye özgü kullanımı bulunan 16

sözcüğün metinde lehçe özelliği taşımadan tanıklandığı tespit edilmiştir. Yağma ve Tohsılarda aynı anlamda kullanılan bir sözcük bulunduğu da dikkate alındığında, sözcüklerin 10'u Oğuz; 2'si Yağma; 2'si Uygur; 1'i Barsgan; 1'i Tuhsı; 1'i Karluk lehçelerinde kullanıldığı anlamın dışındadır. Söz varlığı farklılığı yansıtan 45 sözcük tespit edilmiştir. Buna göre 19'u Oğuz; 7'si Kıpçak; 4'ü Argu, 4'ü Yağma, 4'ü Tuhsı; 3'ü Kençek; 2'si Barsgan, 2'si Hotan, 2'si Tibet, 2'si Yabaku, 2'si Türkmen, 2'si Suvar, 2'si Uygur; 1'i Tübüt, 1'i Karluk ve 1'i de Halaç lehçelerine aittir. *TİEM 73* metninde lehçe özelliği yansıtmayan bu sözcüklerin bir kısmı birden çok lehçede ortak veya birden çok lehçede farklı söz varlığıyla ifade edilmektedir. DLT metninde lehçe özelliği yansıttığı ifade edilen; ancak *TİEM 73*'te bu lehçelerdeki biçimleriyle kullanılmaya sözcüklerin oranı şöyledir: Oğuz %32,5; Kıpçak %8,13; Yağma %6,97; Tuhsı %5,81; Uygur %4,65; Argu %4,65; Karluk % 3,48; Barsgan %3,48; Kençek %3,48; Hotan %2,32; Tibet %2,32; Yabaku %2,32; Türkmen %2,32; Suvar %2,32; Halaç %2,32; Tübüt %1,16.

Metinde karşılaşılan kimi sözcüklerin birden fazla lehçe için ayırt edici biçimlerde tanıklandığı görülür. Bunun bir örneği Oğuzca kaydıyla verilen *adruk* sözcüğünde görülmektedir. *adruk* *TİEM 73*'te yalnızca bir yerde tespit edilmiştir. Buna karşılık 232 yerde Argu lehçe kaydıyla verilen *adın* sözcüğü kullanılmıştır. "gürültü" anlamına gelen *çağı* Argu lehçesine ait bir kullanımdır. Bu kullanım metinde yalnızca bir yerde tanıklanırken beş yerde *çoğı* olarak kaydedilmiştir. *TİEM 73*'te yedi yerde Oğuz lehçesine ait bir kullanım olan *sağ*, yirmi dört yerdeyse *oŋ* sözcüğü kullanılmıştır.

Bu çalışmada Oğuz lehçesine ait söz varlığının diğer lehçelere oranla çok daha fazla sayıda örneğinin bulunduğu tespit edilmiştir. Kâşgarlı'nın Oğuzca kaydıyla verdiği söz varlığının diğer lehçelere oranla fazla olmasının bu durumda önemli bir etkisinin olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Kısaltmalar Listesi

CTD	Compendium of Turkic Dialects (Dankoff ve Kelly, 1985)
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk (Atalay, 2013)
TİEM 73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 (Ünlü, 2018)

Kaynakça

Argunşah, M. (2019). Harezmi Türkçesiyle yapılan Kur'ân çevirisinin beş nüshası, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8 (2), 654-698. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teke/issue/46075/580047>

Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2013). *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri*. Kesit Yayınları.

Atalay, B. (2013). *Divanü Lûgat-it Türk (Birleştirilmiş Birinci Baskı I-III, Dizin-IV)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982-1985). *Compendium of The Turkic Dialects (I-III)*. Harvard University Press.

Durgunay, B. (2019). Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerinin tarihlendirilmesine katkılar, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Güz 2019/25, 211-235. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/68108/1058696>

Eckmann, J. (2014a). Kur'an'ın doğu Türkçesine tercümelemleri. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz.) O. F. Sertkaya. Türk Dil Kurumu Yayınları: 244-253.

Eckmann, J. (2014b). Doğu Türkçesinde bir Kur'an çevirisi. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz.) O. F. Sertkaya. Türk Dil Kurumu Yayınları: 254-272.

Erdoğan, A. (1938). Kur'an tercümelemlerinin dil bakımından değerleri, *Vakıflar Dergisi*, 1(47), 47-52.

Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnan, Abdülkadir (1952). Eski Kur'an tercümelemlerinin dili meselesi". *Türk Dili*, I (7), 395-398.

Karahan, A.(2013). *Dîvânu Luğâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Killi, G. (2008). Türk diyalektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağı Dîvânu Luğâti't-Türk. *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*. Barutçu Özönderi F. S. (ed.). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 375-403.

Özkan, F. (2003). Yıldırım, yıldız, alev, alaz/yalaz, ışın ve ışık kelimeleri nereden geliyor?, *Bilig*, Güz 2003 (27), 157-178.

Şimşek, Y. (2019). Satırasası Türkçe Kur'an tercümelemlerinin birbiri ile ilgisi ve tasnifi üzerine. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2019: 24, 47-65. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/68170/1060899>

Togan, Z. V. (1960). Londra ve Tahrandaki İslâmî yazmalardan bazılarına dair. *İslâm Tetkikleri Dergisi*, C.III (1-2), 133-160.

Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-altı Transkribeli Kur'an Tercümesi TIEM-73: Tıpkıbasım Kur'ân-ı Kerîm Transkribeli Metin: 5-6*. Selçuklu Belediyesi Yayınları.